

BENE ADRIÁN

Pastiche vagy palimpszeszt

JÓZSEF ATTILA ÉS SZIVERI JÁNOS VERSZENÉJE

Sziveri költészetéről szólva nem alaptalan József Attila-i hatásról beszélni. Sziveri János nyilatkozataiból is kiderül, hogy Petri és Pilinszky költészete mellett leginkább József Attiláé foglalkoztatta.¹ Az intertextuális viszonyoknak vannak olyan nyilvánvaló példái, mint a *Miféle anyagok* és a *Buzi az uszodában* mottója, vagy a *Memóriajáték J. A.-val* címe. Ezek könnyebben észrevehetővé teszik az olyan nem jelölt utalásokat, amelyek révén a befogadó asszociálhat József Attila egy jellemző motívumára, egy vagy több versére, (valamelyik) jellegzetes attitűdjére és hangjára, akár egész életművére, tragikus sorsára. Ezek az intertextuális utalások elsősorban a *Szabadgyakorlatok*, a *Hidegpróba* és a *Dia-dalok* kötetekben látható-hallhatóak. Ezekkel kapcsolatban a kritika eddig főleg a szemléletmód hasonlóságát vette észre (természetesen nem csak József Attila költészetével): a létezés egészét értelmező szándékot, az iróniát,² a világhiányt mint kiindulópontot és a keserű öniróniát.³ Zalán Tibor a *Dia-dalok* kapcsán pedig az ironikus távolságtartásról írva a következőt hangsúlyozta: „Vélhető, József Attila óta nem volt a magyar irodalomban verseskötet, amely olyan töménységben tartalmazna érvényes szinten a filozófiai/társadalomtudományi/politikai tételek áttisztított betéteit, mint ez a mostani Sziveri-kötet.”⁴ Csorba Béla a *Szájbarágás* jellemző vonásaként írt a versbeszédbe beépült megkövült Ady-, József Attila-, Illyés-szintagmákról és ritmikai képletekről.⁵ Mányoki Endre a *Mi szél hozott?* kötet vizsgálatakor leszögezi, hogy Sziveri, aki „az idézés-kisajátítás talán legrafináltabb művésze”, „a kései József Attila koncentrált figyelmével tapad rá önmagára”. Ez magyarázza a József Attila-i fájdalmas hangot és a József Attila mellett Adyt, Kosztolányit, Pilinszkyt idéző parafrázisokat, idézeteket, hivatkozásokat.⁶ Thomka Beáta is kiemeli az intertextusok mellett a kései József Attila kristályosságát, szikárságát, eszköztelenségét a *Bábelben*.⁷ A jelen vizsgálat akusztikai irányultságához az ő másik *Bábel*-elemzése (*Test és szellem Bábelében*) áll a legközelebb, amelynek gerincét a versjelenségek ritmikai, akusztikai működése, a hangvétel és az intonálás meghallása adja. Mert ha egyes Sziveri-versek hangoltságára figyelve nem csak a modalitást és a regisztert (elvontság/személyesség, irónia, szarkazmus) vesszük észre, akkor a dallam is ismerősnek tűnik. Egy sok versből ismert József Attila-i dallam, amely nem a verszene hangzósságában (allite-

¹ Ld. Losoncz Alpár: Nullazuhatagok, In: Reményi József Tamás (szerk.): *Barbár imák költője – Sziveri János*, Kortárs, Budapest, 2000, 101–114, 114.

² Ld. Danyi Magdolna: Sziveri János költészetéről, In: *Barbár imák költője* i. m. 85–91.

³ Radics Viktória: Van-e élő költészet? In: *Barbár imák költője*, i. m. 92–100.

⁴ Zalán ibor: A húsdaráló előtt, In: *Barbár imák költője*, i. m. 17–20, 19.

⁵ Csorba Béla: kár ha szélben ezüstöt reszelnél, In: *Barbár imák költője*, i. m. 21–23.

⁶ Mányoki Endre: Attila – emelj! In: *Barbár imák költője*, i. m. 24–28.

⁷ Thomka Beáta: A formafegyelem megszenvedettsége, In: *Barbár imák költője*, 38–44.

ráció, rím, hangutánzó szavak) érhető tetten, hanem a versbeszéd intonációjától elválaszthatatlan ritmusban.

Ennek megragadása, leírása nem is olyan egyszerű, mint látni fogjuk. Felmerül továbbá a sajátos intertextus funkciójának, szándékolt jelentésének kérdése. A jellegzetes József Attila-i szóhasználat, szókapcsolatok idézése, a parafrázisok mellett ez a dallam tesz egyes Sziveri-sorokat, esetenként egész verseket palimpszesztté. Vagyis olyan átköltéssé-átírássá, amely megőrzi az eredeti felismerhető látható-hallható nyomát. Ennek funkciója az egyszerű játék mellett lehet a szándékolt jelentésmező gyors és (akár) észrevétlen létesítése, vagy annak egy jelentésréteggel való bővítése (a megidézett sor, hang, vers, életmű révén), esetleg tisztelgés az összöveg és szerzője előtt. Lehet persze játékos kiforgatás is, persziflázis, karikatúra, vagy egyszerűen stílusutánzó bravúr, pastiche.

A példák és mérlegelésük előtt hasznos lehet egy rövid kitérő a fonetika területére. A versmondattban a költői megformálás alapjaként jelen van, működik az adott nyelv beszédritmusa, amiről szokás elfeledkezni. A kérdés esetünkben, a József Attila-i dallam beazonosíthatóságának a szempontjából is lényeges, hiszen a ritmus részét képezi annak a jellegzetes prozódianak, amiről szó van. A jelenség a nyelvészeket is megosztja, még mibenléte is vita tárgyát képezi. „A beszédritmus fonetikai elemzése nem mondható a legeredményesebben kutatott témáknak; nem véletlen, hogy már a definíciót tekintve is különféle álláspontokat találunk a szakirodalomban” – olvashatjuk Gósy Mária *Magyar Nyelvőr*-beli tanulmányában.⁸ Egyes kutatók szerint ritmusképző tényezőnek számít minden, ami a beszéd akusztikumával kapcsolatos: az időtartam, a beszédhangok magassága, erőssége. Azonban a ritmusként észlelt különböző tényezők szerepe változó, ráadásul az egyes nyelvek nagyban különböznek nem csak fonológiailag, hanem ritmikailag abban is, hogy szótag- vagy hangsúly-időzítések-e, moraalapúak, netán egyik sem. Ne feledjük, Sziveri költeményeinek nagy része elmondásra íródott, ami a ritmus és az intonáció szerepét felértékeli a „csupán” írott, olvasásra szánt szövegverssel szemben. Ezek után talán érthető, ha az érintett verstani ritmusképletek emlegetése mellett olyan kevésbé egyértelmű kifejezéseket vagyunk kénytelenek használni, mint rezignált, merengő, reménytelen, panaszos, stb. Ezeknél a konkrét példák nyilván nagyobb kifejezőerővel bírnak.

József Attila hangjával kapcsolatban eleve nem használhatunk egyes számot, ahogyan az őt érő költői hatások is különböző mértékben érvényesültek az egyes korszakaiban. Ady, Kosztolányi, Juhász Gyula és mások hatása verszenéjére csak annyiban érdekesek itt számunkra, amennyiben a pálya második felében kiforrni kezdő sajátos versmondatt prozódijához és intonációjához hozzájárultak. A virtuóz rímek és alliterációk mint a verszene összetevői kevésbé fontosak tehát, mint például az esetleges Tóth Árpád-hatás egyes nibelungizált sorokban írt versekben vagy a Juhász Gyula magányverseiből átvett „lejtés”, vagy a „sajátos lehulló verszárás”.⁹ Az ütemhangsúlyos sorképletek (például a számunkra leginkább érdekes kétütemű nyolcasok és négyütemű tízesek, tizenegyesek) gyakran jambikusak, de a Kassák Lajos-i szabadvers hatása is észrevehető.

⁸ Gósy Mária: A beszédritmus elemzésének egy lehetséges megközelítése, *Magyar Nyelvőr* 2000. július-szeptember, Online: <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1243/124301.htm> (Letöltve: 2013. március 2.)

⁹ Szabolcsi Miklós: *József Attila élete és pályája* I. Kossuth, Budapest, 2005, 222, 226, 230–231.

A *Szabad gyakorlatok* verseiben erőteljes a hasonlóság az olyan kétütemű nyolcasoknál, mint az *Emberi hang* zárлата: „Én már más világból való vagyok.” A *Lucidum intervallum* szövege motivikusan is tele van József Attila-intertextusokkal, ezt támogatja a fájdalmas-elmerengő dallam:

A légbokrok lassan összeroppannak
a hidegen. Nyers eső csattog a két oszlop között.
Formálódik a tér.

Találunk nibelungizált alexandrinust is, József Attila filozófiai súlyú hangján: „A lét ingája feszül így a repedésben.” (*Szabad gyakorlatok*)

A *Hidegpróbában* a *Kényelmetlen megfigyelések* jellemző sora: „Valahogy elveszett a rend. Megszűnt a szabály.” Ezután a *Miféle anyagokat* az *Óda* ön- és létértelmező felkiáltása/költői kérdése vezet be: „Óh, hát miféle anyag vagyok én”. Ezt követi a vers egzisztenciális problematikát inszcenírozó felütése, az *Elégiát* is eszünkbe juttatva:

Mint ködbe hasított fürgé villanás, egyetlen
sorban kifejlő cserje: úgy élek. Hámlik világomról
a méz, fölpattan immár, mint a tojás.

Az *Ódát* idézi a *Semmiből* is: „Félek, mint gazdáját az eb, ebet a nyáj.” A már címében is motivikus párhuzamot rejtő *Télben* korom feszül, röppen, reszket, rögök vergődnek szürkén, ezüstösen. A *Téli éjszakát* és a *Holt vidéket* és megint az *Ódát* egyszerre idézik a következő részletek:

A korom földtől égig, égtől földig feszül.
Ha röppen is, nem madár. Kardként döfköd felénk
a nád, a sás. Szárazon vergődnek egymáshoz
a leheletnyi rögök.
Szürkék, ezüstösek.

(...)
Reszket, mint riadt, kimunkált vesék, a korom.

(...) miféle szándék cifráztatja velem
a nyelvet,
ily konok időben, mikor a szólás is nehéz

A *történelem bizonyos pontjai* ironikusan idézik meg a marxizmusba vetett hitet:

Mint vízben a beton (felépítmény és alap), szilárdul
bennünk az Akarat

Az *In continuo* pedig ugyan a Janus Pannonius-szal való párhuzamot hangsúlyozza a meg nem értettség kapcsán, de József Attilát is idézik az ilyen – részben kétütemű nyolcasokból transzformált – sorok:

Mint darázs fúl a tejbe gyönyörrel
telve, úgy vagyok köztetek. Rejtőzni
és rejteni előletek
(...)
Kőtestű bogarak *bársonyát* puhítja ujjam.

A keserű (ön)íroniájával is a kései József Attilát idéző *Dia-dalok* nem csak az *Eszméletre* ironikusan utaló *Memóriajáték J. A.-valt* foglalja magában („Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra.” – „a van mégiscsak több / a nincsnél”), itt *A Dunánál* idéző *A péterváradi hídnál alkonyodik*, a *Levegőt!* párverse, a *Rímlátomás*, és a *Reménytelenült* játékosan megcsonkított mottóvá tevő *Buzi az uszodában* („Az ember végül homokos”), vagy éppen a „szellem a szerelemben” sorral az *Ars poeticát* kiábrándultan kontrasztként állító *Bábjáték*.

Kisebbsúlyal a *Szájbarágás* és a *Mi szél hozott?* kötetekben is felhangzik egy-egy József Attila-i regiszter, általában a szavak, motívumok szintjén egyértelműen beazonosítható intertextusokkal együtt állítva elő sajátos parafrázist. Az 1988-ban megjelent kötet jellemző 10, 12, 13 szótagos sorai:

Környezetemben a zaj lassan elül
Kiegyenlít veled a veszedelem
(*A Szervező testet ölt*)

ülhetsz bátran ide az ölembe
de maradj kegyetlenül eszednél
akár ha szélben ezüstöt reszelnél
a por ereszkedik lárva fejemre
(*Fosztó, képző*)

„idegesen leng a takony az ablak előtt”
(*Szájbarágás*)

Hasonló hallatszik az 1989-es kötet egy-egy versrészletében:

A rejtélyt nem tudom ki fejt meg
Elhasználódott ócska roncs a testem
(*Intés a megmaradókhöz*)

Foszladozik szemünk helyén a semmi
(*Ajánlás a Blaupunkt menedékhez*)

Erőteljesebb versszervező elemként talán csak a *Visszaönzésben* érvényesül:

Elvárod segítsek rajtad
noha magamban sem bízok
tegnapomból annyi maradtam
mint zsebből kikapart piszok

Szedegetem már kupacokba
a szél kuszálta cédulákat
de összekeveredett fejemben
a szeretet és a gyalázat

A *Bábelben* jellemzően a verszárlatokban érezhető a József Attila-i hanglejtés, az *Agnus deiben* („mint agyagos hantok heverünk / száralmasan egymáson”), a *Palicsi kúrában*, a *Fertőtlenítésben*:

S miközben szád most számmal mocskolom,
facipők tapossák le bocskorom.
És a szomorúságtól felordítunk.
Omne animal triste post coitum.
(*Palicsi kúra*)

Lázadoznak vasfogaim a számban
alig hiszem hogy itt nékem hazám *van*
gépiességednek hol a határa
aki tudja kössön követ a nyakába.
(*Fertőtlenítés*)

Jellegetes a *Sajtóvadászat* részlete is:

A combtó pihéit érdes nyelv fésüli.
Csakhogy ez már más időszámítás.

Mindezekből a hallhatóan József Attila-i lejtésű (prozódiájú, intonációjú) sorokból és versmondatokból úgy tűnik, nem annyira az ütemhangsúlyos és időmértékes ritmusképletek könnyen felismerhető azonossága adja a dallam – nem is annyira metrikai, mint inkább prozódiai – intertextualitását, hanem a szabadvershez közelebb álló spontán beszédritmus. Ennek leírásával a fonetikusok is birkóznak még, mint arra fent utaltunk; mi is egy képletbe nehezen foglalható *je ne sais qu’oiba* ütközünk, amikor ennek költői egyvedivé tételét próbáljuk leírni. Az elégikus József Attila-hangnak, amely kísérti Sziveri verseit, több változata van: legalábbis egy elvontabb filozofikus-rezignált és egy személyesebb panaszos-lemondó-keserű-(ön)ironikus. Ezek nemcsak tartalmilag, hanem dallamukban is különböznek, miközben több formában is megjelenhetnek – és elsősorban az utolsó évek József Attila-verseire jellemzőek. Előfordulásuk Sziveri első három kötetében mondható viszonylag gyakorinak, ha nem is kö-

zéppontinak, hiszen a költő éppen az intertextualitásban rejlő pessoai sokhangúság lehetőségét igyekezett kihasználni. Kérdés, miért pont ez a hang az egyik, amelyet megidéz: tisztelőleg vagy leszámol Sziveri? Az élethelyzet és létszemlélet hasonlósága alapján a kérdés felesleges is lehetne, a Sziverit megelőző magyar költőnemzedék József Attila iránti rajongása viszont akár elcsépeltté is tehetné a szemében ezt a hol fanyar, hol tragikus hangot. Az első két kötetben ez nem érzékelhető (egyértelműen), a harmadikban viszont már nem lehet nem észrevenni az iróniát. Bár ez nem a megidézett hang vagy a költő személye, esetleg hatása ellen irányul; „Az ember végül homokos” típusú megcsonkítás, a kifordítás a saját kor paródiája. Még összetettebb a helyzet azáltal, hogy így a kései József Attila ironikus-kritikus pozíciójába helyezi magát, a humor álcájában. Többek között így alakult ki az a gúnyos, groteszk, keserű Sziveri-hang, amit az ő saját hangjaként szokás meghallani. Érdekes, hogy ez a hang majd újra nem ironikusan szólaltatja meg József Attilát (és iróniáját) az utolsó kötetekben.

